

EBU'S-SENÂ' EL-ÂLÛSÎ'NİN İSTANBUL SEYAHATI VE İZLENİMLERİ

İbrahim ŞABAN*

Özet: Ebu's-Senâ' Şihâbuddîn el-Âlûsî, 1267/1851 yılında tefsirini vesile kılarak, içinde bulunduğu durumu anlatmak üzere, İstanbul'a gelmiş ve burada yaklaşık olarak 21 ay kalmıştır. Bu seyahati sayesinde önemli birçok şahsiyetle bir araya gelmiş ve bu seyahat sonucunda “Neşvetü'ş-şemûl fi's-seferi ilâ İslâmbûl”, “Neşvetü'l-mudâm fi'l-'avdi ilâ Dâri's-selâm” ve “Garâibu'l-iğtirâb ve nüzhetü'l-elbâb fi'l-zehâbi ve'l-ikâmeti ve'l-iyâb” olmak üzere üç kıymetli eser kaleme almıştır. Bu eserlerden birincisini Bağdat'tan İstanbul'a giderken, ikincisini İstanbul'dan Bağdat'a dönerken ve üçüncüsünü de Bağdat'ta kaleme almıştır. Bu eserlerinde İstanbul'a yolculuğunda uğradığı Musul, Cizre, Diyarbakır, Erzurum, Sivas, Tokat, Samsun ve özellikle İstanbul ile ilgili izlenimlerine, buralarda bir araya geldiği önemli şahsiyetlerin biyografilerine ve bazı dini meselelerle ilgili soru ve cevaplara yer vermiştir.

Anahtar Kelimeler: Ebu's-Senâ' Şihâbuddîn el-Âlûsî, İstanbul, Seyahat.

EBU'S-SENÂ' EL-ÂLÛSÎ'S JOURNEY TO ISTANBUL AND HIS IMPRESSIONS

Abstract: In 1267/1851 taking his famous commentary on the holy Quran a mean, to explain his situation, Ebu's-Senâ' Şihâbuddîn el-Âlûsî, came to Istanbul and stayed here about 21 months. On the occasion of this journey he came together with many important people and as a result of this trip he wrote three precious works. These are “Neşvet'uş-şemûl fi's-seferi ilâ İslâmbûl”, “Neşvetü'l-mudâm fi'l-'avdi ilâ dâri's-selâm” and “Garâibu'l-iğtirâb ve nüzhetü'l-elbâb fi'l-zehâbi ve'l-ikâmeti ve'l-iyâb”. He wrote the first of these works on the way from Baghdad to Istanbul, the second while returning from Istanbul to Baghdad and the third one when he was in Baghdad. In these works he mentioned his impressions of Mosul, Cizre, Diyarbakır, Erzurum, Sivas, Tokat, Samsun and especially Istanbul that he visited on his way to Istanbul and the biographies of important figures with whom he came together and some questions and answers around religious issues.

Key Words: Ebu's-Senâ' Şihâbuddîn el-Âlûsî, İstanbul, journey.

* Yrd. Doç. Dr., İstanbul üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Arap Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı (ibrahimsaban@hotmail.com)

Nesebi baba tarafından Hz. Hüseyin'e, ana tarafından da Hz. Hasan'a dayanan Ebu's-Senâ' Şihâbuddîn Mahmûd b. Abdullâh b. Mahmûd el-Hüseyinî el-Âlûsî, 1217/1802 yılında Bağdat'ta doğdu. Tahsil hayatına babasının yanında başladı ve daha sonra Ali es-Suveydî, 'Alâeddîn Ali el-Mûsilî ve Hâlidîye tarikatının kurucusu Hâlid en-Nakşibendî gibi devrin büyük âlimlerinden dersler aldı. On üç yaşında kitap telif edip müderrislik yapmaya başlayan el-Âlûsî, içlerinde Abdulfettâh eş-Şevâf ve Ahmed b. Mahmûd Sâlih gibi âlimlerin de bulunduğu birçok öğrenci yetiştirdi. 1832 yılında Bağdat'a müftü olarak atanan el-Âlûsî, yaklaşık on beş yıl kadar bu görevini sürdürdükten sonra hakkındaki dedikodular yüzünden 1847 yılında bu vazifeden azledildi. Bunun üzerine el-Âlûsî, daha önce yedi cildini yazdığı meşhur tefsiri Rûhu'l-me'ânî'yi tamamlamak için inzivaya çekildi. 1851 yılında tamamladığı Rûhu'l-me'ânî adlı tefsirini Sultan Abdülmecid'e takdim edip bu vesile ile iftiraya uğradığı için müftülükten azledildiğini anlatarak hakkını aramak üzere İstanbul'a gitti. Ancak İstanbul'dan beklediği sonucu alamadan 26 Aralık 1852 (15 Rebûlevvel 1269) tarihinde Perşembe günü Bağdat'a geri döndü. İstanbul'dan Bağdat'a dönerken yolda sıtmaya yakalandı ve ömrünün son dönemini bu hastalıkla mücadele ederek geçirdi. 1854 yılında Bağdat'ta vefat etti¹.

Müfessir, fakih, edip ve şair el-Âlûsî'nin İstanbul'a gidişi, yaşamının en önemli hadiselerinden biri sayılır. Bağdat'tan 1851 yılının Nisan (1267 yılının Cemâziyelâhir) ayı başlarında çıkıp İstanbul'a aynı yılın Haziran (Ramazan) ayı sonlarında varan müellifin gidiş yolculuğu dört ay sürmüştür. Bu yolculuğu sırasında Musul, Cizre, Diyarbakır, Erzurum, Sivas, Tokat ve Samsun'a uğramış, birçok âlim, edip ve şair tanımış ve Bağdat'ta görmediği mekanlar, tabîî çevreler ve toplumsal meselelerle karşılaşmış, yolculuğu sırasındaki temaslarını ve Bağdat'a dönüşünü de edebî bir üslûpla anlatan üç ayrı eser kaleme almıştır.

Bunlardan birincisi *Neşvet'uş-şemûl fi's-seferi ilâ İslâmbûl* adlı eseridir². Bu eseri, İstanbul'dan büyük oğlu es-Seyyid Bahâeddîn'e gönderdiği uzun bir risaleden ibarettir ve içerisinde Bağdat'tan İstanbul'a kadarki yolculuğunu ve bu esnada karşılaştıklarını kısaca tasvir etmektedir. Bunun içerisinde en ön plana çıkan kadı, müftü ve müderrislerin çoğlundan hoşlanmamış olmasıdır. Onlardan çoğunlukla

1 Muhammed Eroğlu, "Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmûd", *DİA*, C. II, İstanbul 1989, s. 550-551; Mahmûd Şukrî el-Âlûsî, *el-Miskû'l-ezfer fi neşri mezâyâ'l-karneyni's-sânî 'aşar ve's-sâlis 'aşar 1272/1856-1342/1924*, thk. Abdullâh el-Cebûrî, 2 c., Beyrut, ed-Dâru'l-'Arabîye li'l-mevsû'ât, 2007, C. I., s. 130-154; Abbâs el-'Azzâvî, *Târîhu'l-edebî'l-'Arabî fi'l-'Irâk II*, Matba'atu'l-Mecme'i'l-'ilmîyi'l-'Irâkî 1962, s. 52-56, 160-161, 140-141, 233-235, 321; Muhammed Behcet el-Eserî, *A'lâmul-'Irâk*, 2. bs., Beyrut, ed-Dâru'l-'Arabîye li'l-mevsû'ât, 2002, s. 25-40; Muhammed Mehdi el-Basîr, *Naḥdatu'l-'Irâkî'l-edebîye fi'l-karni't-tâsi 'aşar*, Bağdat, Matbaatu'l-Meârif, 1946, s. 219-251; Abbâs el-'Azzâvî, *Zikrâ Ebi's-Senâ' el-Âlûsî*, Bağdat, Şeriketu't-ticâra ve't-tibâ'a, 1958; İbrâhîm ed-Darrûbî, *el-Bağdâdîyûn: Ahbâruhûm ve mecâlisuhûm*, Bağdat, Matba'atu'r-râbita, 1958, s. 26-29.

2 Ebu's-Senâ' el-Âlûsî, *Neşvetu's-şemûl fi's-seferi ilâ İslâmbûl*, Bağdâd, Matbaat Vilâyet, 1293/1876.

hoşlarına gitmeyecek şekilde bahsetmiştir.

İkincisi *Neşvetü'l-mudâm fi'l-'avdi ilâ Dâri's-selâm* adlı eseridir³. Bu eseri de bir önceki gibi olmakla beraber birincisi gidiş bu da dönüş yolculuğu hakkındadır. Ancak müellif bu iki kitabı hatırladıklarını ve intibalarını unutmamak için yolculuk sıkıntısı, meşguliyeti ve yorgunluğu arasında kaleme aldığından ikisini de kısa ve öz olarak telif etmiştir.

Üçüncüsü ise *Garâibu'l-iğtirâb ve nuzhetu'l-elbâb fi'l-zehâbi ve'l-ikâmeti ve'l-iyâb* adlı eseridir⁴. Bu eserini de yolculuk sıkıntısından uzak bir şekilde Bağdat'ta kaleme aldı. Bundan dolayı yolculuk esnasında kaleme aldığı diğer iki kitabındaki mevzulara bu kitabında daha detaylı bir şekilde değindi.

Müellif, çok özen gösterdiği bu eserinin başında kendisi, babası ve hocaları gibi birçok âlim ve önemli şahsiyetin biyografisine ve dini meselelerle ilgili soruların cevaplarına yer verir. Sonra Bağdat'tan yola çıkıp Musul, Cezîretü İbn Ömer⁵ (Cizre/Şırnak), Diyarbakır, Erzurum, Sivas, Tokat ve Samsun yolu üzerinden gittiği İstanbul seyahatini Musul'u tasvir ederek anlatmaya başlar⁶.

Müellif, Bağdat'tan gittiği Musul'da iki gün kaldıktan sonra buranın kuzeyindeki Cizre'ye gidişini şu ifadelerle anlatır:

“...İki gün sonra yakın arkadaşlarımızla (Musul'dan) yola çıkıp Ceziret İbn Ömer'e geldik. Burası hilal şeklinde olan bir beldedir. Ancak sağlığa uygun olmayan kirliliğinden ve etrafının çirkin görünmesinden dolayı içinde ne nur ne de fazilet vardır. Eğer Dicle nehri bu beldeye şefkat göstermeseydi onu gerçekten (ıssız) bir yarım ada yapardı...”⁷

Cizre'yi tasvir edip buraya neden Cezîret İbn Ömer dediğini Yâkût el-Hamevî'nin *Mu'cemu'l-buldân* adlı eserini kaynak göstererek verdikten sonra bazı yolcuların kendisine yönelttiği 21 soruya ve onlara verdiği cevaplara yer verir⁸.

Cizre'de 2-3 gün kaldıktan sonra kendi ifadesiyle Âmedü's-sevdâ'ya yani Diyarbakır'a, ovaları ve dağları geçtikten sonra gelişini şöyle anlatır:

“...2-3 gün sonra Cizre'den yola çıkıp Diyâr-ı Bekr'in dördüncü bölgeden bir şehri olan Âmedü's-sevdâ'ya geldik. Burası, Dicle'nin batısında yer alır ve ağaçları

3 Ebû's-Senâ' el-Âlûsî, *Neşvetü'l-mudâm fi'l-'avdi ilâ Dâri's-Selâm*, Bağdâd, Matbaat Vilâyet, 1293/1876.

4 Ebu's-Senâ' el-Âlûsî, *Garâ'ibu'l-iğtirâb ve nuzhetu'l-elbâb fi'l-zehâbi ve'l-ikâmeti ve'l-iyâb*, Bağdat, Matbaatu's-Şâbender, 1327/1909.

5 Türkiye sınırları içerisinde yer alan Şırnak iline bağlı Cizre ilçesi diye bilinen yer Musul'un Barka'îd nah - yesinden Abdulaziz b. Ömer et-Tağlibî, tarafından inşa edildiği için Osmanlı Devleti'nin son dönemine kadar Cezîretü İbn Ömer (İbn Ömer Yarımadası) diye adlandırılmıştı.

6 el-Âlûsî, *Garâ'ib*, a.g.e., s. 64.

7 A.e., s. 66.

8 A.e., s. 70-91.

ile ekini çoktur. Nüfusu 40 bin ve bunun da 20 bininin Hıristiyan, kalesinin de bir Roma yapıtı olduğu zannediliyor. Diyorum ki: Güzel camileri ve medreseleri vardır. Ancak buralarda öğretim yapılmaması iyi değildir. Ebû 'Ubeyde (r.a.)'nin fethettiği bu şehir Diyâr-ı Bekr olarak meşhur oldu. Ancak gerçekte Diyâr-ı Bekr, bu şehrin olduğu bölgenin ismidir. Bu bölgenin Diyâr-ı Bekr diye adlandırılmasının sebebi ise Bekr b. Vâ'il b. Kâsım'ın kabilesiyle bu bölgeye yerleşmesidir..."⁹

Burada bazı müderrislerinin el-Beyzâvî'nin bir ibaresiyle ilgili sorularına cevap verir¹⁰. Daha sonra Diyarbakır ile ilgili izlenimlerini şöyle ifade eder:

"...Diyâr-ı Bekr'de yaklaşık 20 gün kaldım ve burada yanlarında sonsuza kadar kalmamı isteyen sevimli bir halk arasında mutlu bir süre geçirdim. Bununla beraber Arapça sözlerin tatlılığının lezzetine varıp edebiyat ilminden haberdar olan birine rastlamadım ve onlarda edebi kitaplar görmedim. Bundan dolayı kalbimin kuşu, şaşkınlık kafesinde hapis kaldı. Ben bu duyguları yaşarken Erzurum tarafından bir esinti beni çağırdı..."¹¹

Bu arada Erzurum valisi Muhammed Hamdî Paşa el-Âlûsî'yi Erzurum'a davet eder. Müellif oraya gidişini şöyle anlatır:

"...Diyâr-ı Bekr'den Ermenistan'ın beşinci şehri, doğudan da Rum diyarının son şehri Erzenu'r-rûm (Erzurum)'a gittim. Bu şehrin doğusunda ve kuzeyinde Fırat nehrinin kaynağı vardır. Erzurum'da genel olarak sağlam bir kale, zarif evler ve güzel camiler vardır. Şehrin havası güzeldir. Kış ise şiddetli olup 8 ay sürmektedir. Bazıları der ki burada kışın uzunluğu Bağdat'ın yazının uzunluğu gibidir. Nüfusu yaklaşık olarak 79 bin olan bu şehrin fatihi 'ÿyâz b. Ganem el-Eş'ârî'dir. Hz. Ömer zamanında Ebû 'Ubeyde onu, 20/641 senesinde eş-Şâmât'ı fethettikten sonra buraya gönderir. Buranın fatihi 'ÿyâz b. Ganem el-Eş'ârî Kürt şehirlerinden Si'ird (Siirt), Bitlis ve civar bölgeleri fethetmiştir. Günümüzde insanlar burayı Erzurum ve Ezrum olarak isimlendiriyorlar. Aslı ise belirttiğimiz gibi Erzenu'Rûm'dur. Rum'a izafe olarak muzaf olmayan Erzen'den ayrıldı. Erzen ise Ermenistan bölgesinin dördüncüsünün sonudur..."¹²

Sonra Muhammed Hamdî Paşa'nın biyografisini¹³ vererek Erzurum'dan ayrılıp Sivas'a gidişini şöyle anlatır:

"...Erzenu'r-Rûm'da bazı evliyalara icazet verdim. Burada 25 gün kaldıktan sonra Muhammed Hamdî Paşa'nın yanından mutlu bir şekilde ayrıldık... Erzenu'r-Rûm'dan sonra vadi yataklarından ve dağlar arasındaki geçitlerden geçerek Sivas'a

9 A.e., s. 92.

10 A.e., s. 93.

11 A.e., s. 95.

12 A.e., s. 96.

13 A.e., s. 97.

gittik. Rum diyarı diye adlandırılan küçük Ermenistan ana kenti ve beşinciden bir şehirdi. Bu şehrin kırılları, Rum kırılları olarak adlandırılırdı. Bu şehir Kızılırmak nehrinin üzerinde bir düzlüktü. Bu nehrin kaynağı bu şehre yakındı. Bu şehir kirli bir şehirdi. Yapıları kötü, kışı da sertti. Selçuklu Sultanı Alaaddin onun üzerine taştan bir sur inşa etmiş. Moğol hükümdarı Timurleng ise onu yıkıp harap etti. Bu gün ise içerisinde camiler, hamamlar ve çarşılar bulunmaktadır. Timur orayı işgal ettiğinde ilk sıradaydı. Bugün ise içerisinde bin hane olduğu tahmin edilmektedir. Ağaçları ve meyveleri az olan bir yerdir... İçerisinde en meşhurları Müftü Caşğün Efendi, müftülüğü bu mesleğin acı tarafını gördükten sonra kendi rızasıyla bırakan Evliya Efendi ve ‘Abdî Efendi gibi birçok âlim vardır..’¹⁴

Eserinde Müftü Caşğün Efendi, Evliya Efendi ve ‘Abdî Efendi gibi bu şehrin bazı meşhurları hakkında biraz bilgi verir¹⁵ ve sonra Sivas’tan ayrılışını ve buradan Tokat’a gidişini şöyle anlatır:

“...Burada 5 gün kaldıktan sonra Tokat’a geldim. Burası Rum’da beşinciden küçük bir şehirdir. Rifâ’a’î-Tancâvî ve modern Rum coğrafyacıları buranın nüfusunun 100 bin olduğunu zikrederler. Burada bakır kaplar yapılır. Bu kaplar kaliteli olduğu için birçok ülkeye götürülür. Civarında ise güzel üzümler ile bol meyveler yetişir. Şehirde Ahmed adında bir müftü vardır. Bu müftü ahlakı ile müftülük nurnu söndürdü. Onda kibir ve kıskançlık ile cimrilik ve kötü niyetlilik sezdim. Bir gün camiye vaaz dinlemek için girdiğimde şanslı vaiz Kûbâbe ile karşılaştım. Bir hadisi okurken 7 hata yaptı... Tokat’ta sadece bir gece kaldım ve halkının kılıksız, eski püskü ve pejmürde giyindiklerini ve kötü muamele gördüm...”¹⁶

El-Âlûsî, Tokat’tan Samsun’a gider ve burayı şöyle tasvir eder:

“...Daha sonra Samsun’a geldim. Büyüleyici olan, buranın hamamlarının bebekler ile ceylanların yeri olmasıdır. Bununla beraber halkının çoğunluğu kurt ve çarşı ahalisinin çoğunluğu da kurt gibidir...”¹⁷

El-Âlûsî bu arada Samsun’da bazı âlimlerin “Müşriklerin çocukları cennette” ile “Canlı olarak öldürülen kızlar ateşte” şeklindeki hadisleri telif etme keyfiyetine dair sorularına cevap verir¹⁸.

Müellif Samsun’da 4 gün kaldıktan sonra İstanbul’a gitmek için gemiye binişini ve korkularını anlattıktan¹⁹ sonra İstanbul’a varışını şöyle tasvir eder:

“...Dördüncü gün gözlerin dudakları, Kostantinîye’nin (İstanbul’un) ağzını

14 A.e., s. 100-101.

15 A.e., s. 101-102.

16 A.e., s. 103.

17 A.e., s. 104.

18 A.e., s. 105.

19 A.e., s. 105.

(boğazını) öptü ve kalplerin ağızları yüksek sarayları görmekle mutluluk şarabını içti. Buhar gemisi Haliç'e girdiğinde titreyip sallanması durdu ve dumanı gökyüzünde görünmez oldu. Sonra gemi yükünü boşalttı ve insanlar onda ölü iken ondan çıkıp dağıldılar. Ben de Hamdî Paşa'nın evine gittim. Orada istirahat edip kendime geldim. Bu görkemli ev, Çengel(köy) diye adlandırılan bir yerde sahilin yanındaydı. Burası Kostantiniye'nin gözü önündeydi. Buranın halkının arasında oturdum ve orada bir müddet yalnızlık uyusukluğuyla kaldım..."²⁰

Doğulu ve Batılı kaynaklardan İstanbul'un eski isimleri ve tarihi hakkında bilgi verdikten sonra İstanbul'un şeklini, konumunu, sınırlarını, Galata'yı, üzerindeki köprüleri, Haliç'i, Üsküdar'ı, İstanbul'un surlarını, tepelerini, yokuşlarını, yollarını, camilerini, medreselerini, kütüphanelerini, hamamlarını, kiliselerini, nüfusunu, etnik yapısını, evlerinin yapısını, içme sularını, çarşılarını, hanlarını ve direklerini şöyle tasvir eder:

"...İstanbul üçgen şeklindedir. Bu üçgenin birinci köşesi, doğu ve güney arasında olup doğuya daha yakındır. İkinci köşesi, batı ve kuzey arasında olup batıya daha yakındır. Üçüncü köşesi ise doğu ve kuzey arasında olup kuzeye daha yakındır.

Kenarlara gelince, birinci köşeden ikinci köşeye uzanan ile birinci köşeden üçüncü köşeye uzanan iki kenar denizdedir. İkinci köşeden üçüncü köşeye uzanan üçüncü kenar ise karadadır²¹.

Kostantiniye'nin diğer karadan kuzey doğu tarafında Galata diye adlandırılan orta büyüklükte bir köy vardır. Burası insanların yaşadığı meskûn bir yerdir. Burası ile İstanbul arasında eni bir mil kadar ve üzerinde üç köprü olan ince bir körfez vardır. Bunlardan birinci köprüyü Sultan Gazi Mahmud Han, ikinci köprüyü oğlu Ahmed Han ve üçüncü köprüyü ise ben oradayken Osmanlı Devleti tüccarlarından sermaye sahipleri inşa ettiler. Ondankar elde etmeye başladılar. Bununla beraber kârın azlığından şikâyet ediyorlardı. Birinci köprü ile ikinci köprü arasında 200 Osmanlı arşını mesafe vardır. İkinci ve üçüncü köprü arasında ise daha fazla mesafe vardır. Durum yollara göre farklılık arz eder²².

Haliç İstanbul'un üçüncü köşesini birazcık aşacak şekilde uzanır. Orada Hz. Peygamber'in bu şehrin fethini müjdelemesi üzerine Yezid ile birlikte buraya saldıranlar arasında gelip vefat ettikten sonra defnedilen Şehit Ebû Eyyüb el-Ensârî'nin kabri vardır. Kabrini, Akşemseddîn'in işaret etmesi üzerine Fatih Sultan Mehmed ortaya çıkardı. Daha sonra haliç, kuzeye ve doğuya uzanır ve Kâğıthane denen bir köyde son bulur. Kâğıthane meşhur gezinti yerlerindedir. Haliç Ebû

20 A.e., s. 106.

21 A.e., s. 108-109.

22 A.e., s. 109.

Eyyüb el-Ensârî'nin kabrini geçtikten sonra çok incelir ve Tophane Galatası ile Tersane'nin yanında gemiler demir atar. Bu bölgenin halkı (Tershâne ve Tersâne) kelimelerini Arapça demir atılan yer anlamına gelen (el-Mersâ) kelimesinden aldılar ve görüldüğü üzere bunu hatalı bir şekilde telaffuz ettiler²³.

İstanbul'un doğu tarafındaki diğer karasının karşısında Üsküdar vardır. Üsküdar; İstanbul'un doğudan kara sınırını oluşturur. Burası da meskûn bir yerdir ve nüfusu da yaklaşık olarak 30 binin üzerindedir.

İstanbul surları her tarafta yükselir. Surlarla evler arasında evler inşa edilmiş. Bugün yaklaşık olarak 28 kapısı vardır. Bunların 14'ü Galata halici tarafında, 7'si kara tarafında ve diğer 7'si de Marmara denizi tarafındadır. Ben bunu teyid etmedim. Ancak yakinen bu surların 10 küsur kapısı, şehrin 6 veya 7 tepesi, yollarının inişli çıkışlı ve yaklaşık 40 meşhur yokuşu ile 130 üzerinde de meşhur yolu olduğunu biliyorum.

İçindeki cami ve mescitler sahilde 425 tanedir. Şeyh Rifâ'a İstanbul'da 660 civarında mescit, 18 medrese, 35 kütüphane, 130 hamam ve 22 kilise olduğunu kaydeder²⁴.

Nüfusu ise bazılarına göre 400 bin, bazılarına göre 230 bindir. Bazıları ise Galata halkı ile başkalarını buna dâhil edip nüfusun 600 bin olduğunu söylerler. Bunlardan 600 bin doğrudur. Çünkü İstanbul, Galata, Üsküdar ve sahilde yaşayanların nüfusunun 1 milyon, içlerinde de her sınıftan insan olduğunu duydum. İstanbul'da ticaret yapan İranlıların nüfusu 30 bin olarak sayıldı. İçindeki Hıristiyan ve Avrupalıları da çeşitli sınıfları ile sen düşün artık²⁵.

Şehrin evlerinin çoğunluğu ahşaptandır. Taştan inşa edilmiş yapılar ise çok azdır. İçerisinde denize ve yola bakmayan çok az ev görürsün ve ben bu azı hiç görmedim²⁶.

23 A.e., s. 109-110.

24 XIX. yüzyıl Fransız seyyah F.H.A. Ubucini ise XIX. yüzyıl Osmanlı Devleti'nin dini yapısının sosyal hayata etkisi hakkında şu ifadeleri kullanır; "Konstantiniye'de sayısız resmi binalar, üç yüz elliden fazla camii, doksan iki Rum ve Ermeni kilisesi, sekiz Katolik kilisesi, otuz dört sinagog, kıyamet kadar tekke ve türbe, beş yüz on sekiz medrese, otuz beş kamuya açık kitaplık, iki yüz hastane, yüz imaret, üç yüz hamam, yüzlerce han ve kervansaray, zerafet ve temizlik bakımından Avrupa'da bir benzerine rastlanmayan görkemli kışlalar bulunmaktadır. Bu binalar içinde en ilgi çekici olanları çınar ağaçlarıyla gölgelenmiş ve dinsel görevini yerine getirmeye gelen Müslümanların abdest aldıkları çeşmelerle çevrili avlularıyla, simli kubbeleri ve sivri minareleriyle camilerdir..." Tamer TEOMAN, 19. yy Seyyahlarına göre İstanbul'da İktisadi ve Sosyal Hayat, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2006, s. 66-67.

25 el-Âlûsî, Garâ'ib, a.g.e., s. 110.

26 Fransız yazar Pierre Loti (1850-1923) ise XIX. yüzyıl İstanbul evleri ile ilgili şunları söyler; "Yılların gemesiyle eski biçimlerini yitirmiş, beyaz sütunlar, türbeler ve mezarlar sıra sıra dizili... Çiçeklerle, peşembe ağaç dalları, gümüş rengi duvarların üzerinden aşıyorlar. Her tarafta taze bitkiler yeşermiş ve bunlar, sanki neşeyle, o kutsal eski mermerleri yer yer örtüyorlar.

Bu ülkeyi seviyorum ve bu ayrıntılara yüreğimden bağlıyım... Ben bütün bu yerleri, bu doğu yaşamını seviyorum.

Yolları üzerinde yolcuların ondan içtikleri tatlı su için tahsis edilmiş çok yer vardır. Buralara su ise dışarıdan geliyor. Yağmur az olduğu zaman azalıyor, çok olduğu zaman da çoğalıyor. Evlerinin çoğunda yağmur zamanları akan suları içinde biriktirdikleri mekânlar vardır. Bu yerlerde bazen bir aileye bir yıl yetecek yağmur suyu birikir. İstanbul'un yakınındaki sahilde Dicle'nin berrak suyuna benzeyen veya ondan daha güzel tatlı suyu olan bir kaç pınar vardır. Ancak bazı fakirler ondan susuzluklarını gideremiyorlar. Bütün İstanbul'un içindeki ve dışındaki suları toplansa Bağdat nehirlerinden el-Hâlis nehrinin miktarına ulaşamaz.

İçerisinde değerli sanatlar için kütüphaneler vardır. Sultanların zarif türbeleri vardır. Sultan II. Mahmud'un türbesini gördüğünde onu, büyük bir deve kuşunun yumurtası zannedersin. Çünkü bu türbe, beyaz mermerden inşa edilmiş ve içerisine özellikle de Ramazan ayında şamdanlar için yağ konur. Bu yağlar toplansa ed-Duceyl nehri gibi olur. Ramazan aylarında Sultanların camilerinde yakılan yağların 80 bin hokka (kap) ve her hokkanın da 400 dirhem olduğunu tespit ettim.

İstanbul'daki birçok caminin benzeri hiç bir İslam ülkesinde yoktur. Aynı şekilde çarşıları da eşsizdir.

Hamamları ve hanları hakkında iki kanaat vardır. Bunlardan ikincisi, Şam'ın Dimaşk'ının hamamlarının bunlarla aynı veya bunlardan daha güzel olduğu ve Halep'in hanlarının ise buranın hanları ile aynı veya daha zarif olduğudur. Ben ise böyle düşünmüyorum. Eğer meşhur olsaydı belki de göz değmesinden dolayı içerisinden Allah'ın takdiri olan yangınlar çoğalır. Yangınlar olmasaydı evlerinin çatıları gümüştendir olurdu. Evlerinin çatıları, ülkedeki diğer evleinki gibi ahşaptandı ve içerisinden Halep'te olduğu kadar yangın çok değildir²⁷.

İçerisinde eski ikili taşlar vardır. En mükemmeli de Sultan Ahmed kapısının yanında tek bir taştan işlenmiş, çam ağacı şeklinde, koni gibi küp halinde dört bakır ayak üzerinde dikilmiş, her ayağın yüksekliği yaklaşık bir karış olan küp şeklinde bir yapının üzerine konan bir direktir. Bu yapıda çeşitli resimler ve direkte de eski garip bir yazı ile yazılmış zannını veren işlemler var. Söylentilere göre fetihten önce içerisinden ondan daha mükemmel bir direk varmış... Bana göre boyu 76, eni de 47'dir. Kiblesinin meyli ise güney doğuya daha fazladır ve neredeyse kiblesi güney kutbu arasındaki yarım kavistir...²⁸

Bunun bittiğini ve pek yakında buralardan ayrılacağını düşünmek beni hasta ediyor...

Batı ülkelerinde bir evin içindeki yaşayış tarzı, daha dışarıdan bakıldığı zaman anlaşılabilir. Sokaktan geçmeler perde arkalarından, genç ya da yaşlı, güzel ya da çirkin başlar görürler. Fakat yabancı bir göz hiçbir zaman bir Türk evinin içine sızamaz. Eğer bir konunun çıkması için kapı açılacaksa, tam açılmaz, sadece aralanır. Hemen ardından da onu kapayacak birisi vardır. İçerisi asla sergilenmez... Bir Türk evinin pencerelelerinden, size içeriden birinin bakıp bakmadığını anlamak da imkânsızdır." Bkz. TEOMAN, a.g.e., s. 68.

27 A.e., s. 111.

28 A.e., s. 111-112.

Sonra müellif, İstanbul'u daha önce fethedenlerle ilgili bilgi verip, İstanbul'un temizliği, sarayları, çiçekleri, yağmurları ve rüzgarlarını şöyle tasvir eder²⁹:

“İstanbul bir gün mutlaka fethedilecektir. Onu fetheden kumandan ne güzel bir kumandan ve onu fetheden asker ne güzel askerdir.” bu hadis üzerine İstanbul’u fethetmeye kalkışan ilk kişi Yezid b. Muaviye olmuştur. Ancak babası Hz. Muaviye zamanında bunu gerçekleştirmek isteyen Yezid için Allah bunu nasip etmemiştir... ve daha sonra Mesleme b. Abdulmelik de İstanbul’u fethetmeye çalıştıysa da Allah bunu onun için de nasip kılmadı. İşin özü Allah İstanbul’u Fatih Sultan Mehmed dışında kimsenin fethetmesini istemedi. Önde gelen tarihçiler; halifeler döneminde ez-Zevra (Bağdat) durumunda aşırıya kaçtıkları gibi bu şehrin büyüklüğü hususunda çok mübalağa edip çok aşırı tasvirler yaptılar.

Ben ise mübalağa etmeden söylüyorum ki İstanbul, her tarafı temiz ve düzenli bir şehirdir. “İnsan aklının tasvir etmekten aciz kaldığı saraylara sahip. Bu saraylarla cennet sarayları aynı güzelliği paylaşıyorlar. Bu şehir, bol bitkili bahçelere ve hastalıkları iyileştirici havalara sahip. Kuşları (adeta şarkı söylercesine) öter ve ağaçları neşeyle sallanır. Yağmurları (ağlarcasına) bol yağar. Bundan dolayı çiçeklerin yüzü güler ve esen rüzgârın yapısı iyi olur. Bu da bu şehrin iklim yapısını çok sağlıklı kılar. Keşke bu şehir içerisindeki temiz ve düzenli bahçeler ile bol yeşil yapraklarından dolayı dalları sarkan ağaçları görsen. Güney rüzgârları ona (İstanbul’a) şarap yüklü bulutları taşıyıp hafif yağmur olduğu sürece çayır-larını sular ve bunun üzerine çiçekleri üzerinde dağınık inci tanelerini andıran su tomurcukları oluşur. Ağaçları şarapla sulandığında ve sarhoşluğu misk kokulu esintilerle onları salladığında, bir birlerine sevgililer gibi yaklaşmakta ve âşıklar gibi sarılmaktadırlar. Ağaçların arasında ateşten kor tanelerini andıran gelincik çiçeği ve bakışları büyüleyip bakanları rahatlatacak papatya çiçeği görünür.

İçerisindeki taze nergis (çiçekleri) sanki huri gözü gibi ancak bunlar (gözlerini kırpmayan bir huri gözü gibi) gözlerini yumuyor.

Bütün hepsi yalansız cennetin bir örneğidir. İçerisinde nefsin istediği ve gözün

29 XIX. yüzyıl İngiliz yazar Julia Pardoe ise XIX. yüzyıl İstanbul’unu şöyle niteler; *“Bir Avrupalı, bu ülke hakkında ne kadar tanır, onların iç güdülerini inceler, geleneklerinin sağlamlılığını sezinlemeye çalışırsa, giderek, Türklerin yüce gönüllülüğüne o oranda daha çok hayran kalır.”*

XIX. yüzyıl Masallarıyla tanınan Danimarkalı ve Şair Hans Christian Andersen ise XIX. yüzyıl İstanbul’unu şöyle tanımlar; *“Geceki fırtınanın ardından doğan sabah güneşi, bulutlar ve sisle mücadele halindeydi, arkamızda Marmara Denizi koyu yeşil dalgalarla köpürüp coşarken karşımızda tıpkı venedik gibi, bir hayal kenti, dev Constantinopol, yani Türklerin Stambul’u çıktı. Her biri Nuh’un gemisinin benzeri olan, kubbeleri altın alemlî camileri, gri bulutlu gökyüzüne karşı pırıl pırıl parlayan zarif sütunlara benzer yüzlerce minaresi ve koyu kırmızı binalarıyla karşımızdaki bu taş denizinin arasından kara selviler ve yemyeşil çınarlar başlarını arabesk vari uzatmışlardı...”*

Binalardan her birinde baharat, ekmek, et ya da giysi satılan dükkânların bulunduğu dolambaçlı bir sokağa girmiştik; dünyanın bütün milletleri sanki burada toplanmıştı.” Bkz. TEOMAN, a.g.e., s. 65.

hoşuna giden şeyler vardır³⁰.

Müellif, İstanbul'u tasvir ettikten sonra şehir halkını da şu sözlerle anlatır:

"...Bu şehrin içerisinde hoşgörülü olan haham ve rahip gibi birçok Yahudi ve Hıristiyan din büyüğü ile yaşamlarıyla İslamı taçlandıran Müslüman âlimler vardır. İlimlerinin kalıntıları asrın sayfalarına yazılmıştır. Din ve dünya konusundaki salih amellere katkıları takdir edilmektedir. Bu katkıları her ülkeye yayılmış ve herkes tarafından sevilmektedir. Sağlam ilim ile eski görüşlere sahip olanlar, onlardan doğup kulelerinde görünmüştür ve iyilik yapanlar ile anlayışı kuvvetli olanlar da onların yanında (batmıştır) yok olmuştur. Yapmacık olmayan âlicenaplık görmek isterseniz bunu onlarda bulursunuz. Asalet sahibi olduklarını onların kişiliklerinden ortaya çıkarırsın. Çocukları (yetişkin) adam, gençleri yiğit, yaşlıları abdal (Allah'a dünyadan daha bağlılar), geçtikleri yolların işaretleri göz alıcı ve asaletleri gözle görülür (eserleri kıymetli olduğu için zaman boyunca kalıcı olmuştur).

*(Onların içinde) cömertlikte Hatim (et-Tâ'î) ve (Ka'b) İbn Mâma, ve eğer daha da sayılırsa hoşgörü ve yumşak huylulukta Ahnef (b. Kays) ve Sa'd vardır."*³¹

Boğazi³², deniz ulaşımını, köprüleri ve tahtakurusunu ise şöyle tasvir eder:

"...Yarığa gelince, yarığın ne olduğunu bilir misin. O yarık ki, şarabın acılığından ön orta dişlerinin güzelliklerinin esmer dudakların tatlılığından yarılır ve dilini gururla çıkarır. Her alanda bunun gibi övünülecek durum vardır... İki deniz bir birine dilini çıkartıyor ve bunun üzerine Karadeniz Marmara denizine bir taş atıyor ve baktığında o anda bir mutluluk, bir sultanlık ve büyük bir sultan görürsün. Oradaki saraylar benzerlerinden daha yüksek. Güzellikleri ise (hayal âlemi olan) arz-ı simsime saraylarının arkasında bir kıskançlık biberine dönüşmüş. Bunlarla onlar arasında dağlar kadar fark var. Bunlardan on duyu organı haz alır. Diğerlerinde ise hayal dışında bir şans yoktur. Gururun fazlalıkları galaksinin itibarını

30 el-Âlûsî, **Ġarâ'ib**, a.g.e., s. 112-113.

31 A.e., s. 113-114.

32 XIX. yüzyıl Fransız yazar Chateaubriand, XIX. yüzyılda İstanbulun boğazi ile ilgili şu ifadeleri kullanır; "Sarayburnu'na yaklaştığımız sırada tekrar çıkan kuzey rüzgarı bu tablonun üstünü kaplamış bulunan sisi bir kaç dakika içinde dağıttı. Birden kendimi Müslümanlar'ın sultanının sarayı önünde buldum. Sanki herşey bir büyücünün sihirli değneğiyle bir anda değişmişti. Karşımda, güler yüzlü tepeler arasında güzel bir nehir gibi akan Boğaziçi kıvrılıyordu. Sağ tarafta Asya toprağı, Üsküdar vardı. Avrupa soluma dönüşüyordu. Bir kanala benzeyen Boğaziçi gütgide genişleyip derinleşiyor, muazzam bir liman halini alıyordu. Bu liman tabii bir koydu. Demir atmış bir dolu büyük geminin çevresinde irili ufaklı küçük gemiler ve kayıklar oradan oraya dolaşıp duruyordu. Limanı iki yandan çevreleyen iki yayvan tepe, derece derece yükselen İstanbul ve Galata'yı gözlerimizin önüne seriyordu. Galata'nın, İstanbul'un, Üsküdarın irili ufaklı evleri kat kat dizilmiş olan bu üç büyük kentin uçuz bucaksız genişliği, hemen her tarafta ayrı ayrı yükselen ve yer er kümelenecek birbirine karışmış duygusu veren serviler; sayısız denecek kadar çok minareler; gemi serenleri, ağaçların değişik tonlardaki yeşillikleri, beyaz kırmızı evlerin renkleri, bunların altında mavi örtüsünü seren denizle, yukarıda başka bir mavi açan gökyüzü, bende derin bir hayranlık hissi uyandırıyor. İstanbul, dünyanın en güzel yeridir diyenler hiç de mübalağa etmiyorlar." Bkz. TEOMAN, a.g.e., s. 61.

düşüren bir halicin iki tarafındaki sahillerde daha açık bir şekilde törpüledi ve onu görene bahçelerin bölümlerindeki meseleleri taşır. Bunun üzerine bahçeleri çeşitli mutluluklarla doldurur. İçini dışından dışını içinden görmek için tahtlarında güzellikler gizliyor...

Bazı güvenilir kişilerin bana anlattıklarına göre bu sarayların uzunluğu altı saattir. İstanbul ormanlarının siyahlığı (yeşil) ve batmayan kulelerinin rolü ile oralara güneş boğa burcunun yarısına geldiğinde (mayısın ilk haftası) gidip orada kaldıktan sonra güneş akrep burcunun yarısına geldiğinde (Kasımın ilk haftası) dönerler. Toparlanmadan sonra dağılma olur (azlıktan sonra çokluk olur). Her iki durumda da öne de çıkabilirler geride de kalabilirler. Ve dört mevsim içerisinde ikamet edip oradan taşınmayan ve orayı ev edinmiş bir millet görebilirsin. Orada oturmalarının üzerinden bir yıl geçmemiş olmasına rağmen orayı vatan edinmişler.

Oradaki halicin eni, yaklaşık olarak Bağdat köprüsünün dört katıdır ve bazı yönlerden ondan fazlalıkları bazı yönlerden de eksiklikleri vardır. İçindeki kayıklar da 12 binin üzerindedir. Bunlar da şıklık ve zarafetle doludur. Bu güzellikleriyle de deniz canlılarını andırırlar. Nitekim saltanat kayıkları da tavus kuşlarına benzer. Ayrıca içerisinde karşıdan karşıya geçmeye hazır pek çok motorlu gemi de vardır ve bunlar da afetler açısından birçok kayıktan daha güvenilirdir³³.

İçerisinde çokça yunus balığı vardır. Bir Müslüman'ın domuz eti yemeden kaçtığı gibi orada bu balıkları yemekten kaçınılır. Belki de bazıları onları balina domuzları zannediyor. Çünkü onlar gece ve gündüz alenen saldırır.

Ön dişi, hala bütün ülkelere gülen bir ülke hakkında ne söyleyebilirsin. Mimari konusunda durumu hala her gün artış gösteriyor.

33 XIX. yüzyıl Fransız Ressam Pretetxat Lecomte, XIX. yüzyıl İstanbul Deniz ulaşımına dair şu ifadeleri kullanır; "...asil kayak sadece Boğaziçinde görülür. Parlak ve muhteşem süzülüşiyle orada saltanat sürer. Avrupa'da bir benzerine rastlamak kabil değildir. Bunlar Beşiktaş'ta, iskelenin yakınında imal edilmektedir. Çoğu, şark motifleriyle süslenmiş ve boyanmıştır. Ve eşsiz boğaziçine yaraşacak kadar zarif ve görkemlidir...

Saltanat kayığı yola çıktı mı, göz alıcı bir manzara arz eder. Yirmi dört küreği zarif ve ritmik hareketlerle her kürek çekişinde hükümdar önünde seccadeye gelirler sanki sonra doğrulur ve iki elle tuttuğu kürekleri kaldırıp üzerinden geçirirler. Ve bu cazip hareketler tekrarlanır durur." Bkz. TEOMAN, a.g.e., s. 63.

XIX. yüzyıl İngiliz Amiral Adolphus Slade ise aynı konuda şunları söyler; "Baharın güzelliğini tarif etmek için İstanbul'u görmüş ve onun bağrında bu uyanışı yaşamış olmak gerekir. Bahar, İstanbul'a Allah'ın verdiği bir armağandır, bundan daha nadide bir ihsan olabileceğini sanmıyorum..."

Kayıklar İstanbul'a bir başka güzellik katan ya da bir başka deyimle İstanbul'un özelliklerinden olan birer sanat eseridirler. Kayıkçı kalfalar, inşa ettikleri teknelerin narinliği ve suda akışıyla ün yapmışlardır...

Eski ve gerçek İstanbul'lu, denizin üstünde dolaşan kayıklara bakarak, bunların devlet ricaline, zengin bir beye, reyada birisine, şehzadelere ya da tulumacı neferlerine ait olduğunu hemen anlayabilir. Türklerin makam, rütbe ve hatta kıdeme verdikleri değer, kayıkçıların yaz kış kafalarından eksik olmayan küçük bereleri kadar değişmez kuraldır...

Boğaziçi, kaprisli bir mimarının en nadide hatlarıyla bezenmiş, gözü okşayan renklerin oynadığı "güzel" in ta kendisidir..." Bkz. A.e. 64.

*Orada yangın ve tahtakurusuna maruz kalmasaydım neredeyse akli ve hayali durduran bir cennetti. Kaç defa tahtakurusundan dolayı orada sanki dikenler üzerinde yattım ve yangınlarından dolayı da çok büyük sıkıntılara maruz kaldım. Tahtakurusu ve yangın sahilde azdır. Kur'ân-ı Kerîm'in dediği gibi yeryüzünde bir birine komşu kıtalar vardır (Ra'd suresi 43/4)."*³⁴

Müellif sonra İstanbul erkeklerini ve kadınlarını³⁵ şöyle tasvir eder:

"...İstanbul'da çok sayıda insan yaşamaktadır. Halkı da farklı sınıflardandır. Bu şehirde yaşayanların kimisi okyanusa atılsa onu kirletir. Kimisi de okyanusa atılsa en azından onu bulandırır. İstanbul'da cennet hurileri gibi kadınlar vardır. Onların sözleri göze gelse inciyi bile geçer. Edeb olmasaydı onun (edebin) düşüncesi bozuk olanla evlenmesinde özgür olduğunu söyledim. Onlarda Arap kadınlarının bazı adetleri vardır. Öyle ki onlar sokağa sadece peçeyle çıkarlar. Bununla beraber o (peçe), kişiliklerinden daha zarif ve onların salınmalarından daha fazla eğilime sebep olur. Sanki (peçe), vücuda gelmek isteyip yanağın yangınının ona karşı çıktığı bir esinti gibidir. Belki de (peçe), görmeye susadım diyor. Çünkü bir su pınarı (kadınların) yanaklarına geldi ve kırmızıya dönüştü. Allahu ekber, rüzgâr suyun üzerine nasıl da bir zırh dokudu. Ve belki de gözleri (kadının) yanağının kırmızılaşmış şarabını tattığında şu beyitleri söyler:

Bardak ve şarap inceldi ve bir birlerine benzeyip aynı oldular

Ve sanki kadeh değil şarap ve sanki şarap değil kadeh

Kadınların çoğu da özgürdürler. Gözlerden saklanmasalar da saklanmama bedevi Araplarda eski bir gelenektir. Onlar ki iffetlerinde şüphe yoktur...

Onlar (kadınlar içerisine) hamama gitme dışında ölene kadar evden çıkmayanlar olduğunu öğrendim. Evet, çalılık çakalsız olmaz. Ve hangi geniş ve büyük ülkede havlayan köpek yoktur. Bir şehrin kötülükleri (olumsuzlukları) ve iyiliklerinde (olumluluklarında) karar verilmiştir. Çünkü halkının çoğunluğunun durumu insaf sahibininin (hakkı gözetenin yanındadır) ve bu şehrin halkının çoğunluğunun durumu iyilikte ulaşılmazdır. Ve öğrendiğim kadarıyla kadınlar ve erkekler bu konuda (iyilikte) aynıdır.

34 el-Âlûsî, **Garâ'ib**, a.g.e., s. 114-115.

35 XIX. yüzyıl Fransız sefiri Thouvenel'in yeğeni La Baronne Durand de Fontmagne ise XIX. yüzyıl Türk kadınları için şu ifadeleri kullanır; "Asya sahilinin en güzel köşelerinden biri olan Sultan Çayırı gezintilerimizin başlıca uğrağı oluyor. Burası harem kadınlarının da çok sevdikleri bir yer. Arabalar ve kayıklarla gelerek halılarını seriyorlar; yiyeceklerini açıyorlar, uzun ve sakin öğle sonraları boyunca orada kalıyorlar. Türk kadınları öyle sanıldığı gibi ömür boyu duvarlar ardına kapatılmış değil. Dünyada, sanırım, onlar kadar hoşça vakit geçiren az insan vardır. Eşlerinin getirdiğiyle yetinip hayatlarını öylece sürdürüyorlar..." Bkz. TEOMAN, a.g.e., s. 70.

*Ruhları temiz ve duyumları da iyidir cömertlik fişkırırlar görünüş olarak da güzeldirler*³⁶.

Böylece el-Âlûsî, Şerefeddin b. Enîn'in Dimaşk'ı nitelediği şiiriyle İstanbul ve halkını tasvir etmeyi bitirir ve Şeyhülislam Ahmed Arif Hikmet Efendi ile buluşmasını şöyle anlatır:

*"...Sonra İstanbul, etrafını saran genel ve ayrıntılı güzelliklere rağmen ilk sıralar yabancıyı sıkar ve sonra tedrici olarak genişler. Burada huzuruna ilk çıktığım ve görme onurunu elde ettiğim Şeyhülislam Ahmet Arif Hikmet Bey Efendidir. Biyografisini ayrı kaleme alıp kendisine takdim ettim ve benim hakkımda duydukları vardı. Ben de üçayağın üçüncü ayağını kendisine takdim edip durumumu anlattım. Bir şekilde kendisine tefsirimi takdim edip onu kendime aracı ve elçi yaptım. Sonra tefsirimi sadrazama (Reşit Paşa'ya) takdim etmemi istedi. Ben de ikinci gün onu kendisine takdim ettim..."*³⁷

Müsteşar Fuad Efendi³⁸ ve Sadrazam Reşid Paşa³⁹ ile görüşüğünü belirtip biyografilerini verir ve Müsteşar Fuad Paşa'ya dair güzel beyitler nazmeder⁴⁰. Müellif buradan misafirhaneye intikal eder ve burada maruz kaldığı tahtakurursunu şöyle tasvir eder:

*"...Gece olduğunda vücudumu tahtakurusu kapladı ve acı çekmeye başladım. Sabaha kadar kanımı ve etimi bir birine karıştırdı. Arkadaşlarıma bana musallat olan tahtakurusu size de musallat oldu mu diye sordum. Onlar da gecenin sonunda onun acısı bize de geldi dediler. Bizde uyumuz geldiği halde acılar içerisinde uyuyamadık... Bilmiyorum bu bela bana işlediğim bir suç dolayısıyla mı yoksa bedenimin zayıflığından mı geldi..."*⁴¹

Müellif daha sonra eserinde sadrazama takdim ettiği notu⁴² nattan sonra başına gelenleri⁴³, Maliye Nazırı Nâfiz Paşa ve kötü ahlakı ile cimriliğini⁴⁴ zikreder. Daha sonra da hilafet merkezinde o dönemde görevi başında bulunan⁴⁵ ve görevinden

36 el-Âlûsî, *Garâ'ib, a.g.e.*, s. 115-116.

37 A.e., s. 117.

38 A.e., s. 118.

39 A.e., s. 119.

40 A.e., s. 121.

41 A.e., s. 122.

42 A.e., s. 123-124.

43 A.e., s. 125.

44 A.e., s. 128.

45 Bunlar; Şeyhülislam Arif Hikmet Efendi, sadrazam Mustafa Reşid Paşa, Sultan Mahmud'un damadı Muha - med Ali Paşa, Sultan Mahmud'un birinci damadı Ahmed Fethi Paşa, Serasker Muhammed Paşa, Ehkam meclisi reyesi Rıfat Paşa, el-velâ meclisi üyelerinden Süleyman Paşa, Sultan'ın damadı Ali Galip Paşa, Davalar meclisi nazırı Mazlum Bey, Rıza Efendi, Zuyûr Efendi, el-Ahkâm Meclisi'nde birinci katib Talat Efendi ve Umumi Kütüphaneler nazırı Kemal Paşa'dır. Bkz. A.e., s. 132-149.

ayrılmış olan⁴⁶ birçok devlet adamı ve âlimle⁴⁷ karşılaşmış bunların biyografilerini verir.

Ayrıca hayvanları kesme hikmeti ile ilgili verdiği cevabına⁴⁸, Rum âlimlerinden bazılarının müellifi ithamına, yabancılarla ilgili adetlerine⁴⁹ ve sözlükten alınmış bir ifadenin tashihine⁵⁰ yer verdikten sonra, ders vekâletinin tanımını ve ondan isteneni şöyle ifade eder:

“...*Bil ki, ders vekili seçkin âlimlerden olur. Şeyhülislam tarafından müderrislerin meselelerine bakmak ve bütün öğrencilerin çıkarlarını kollamak üzere belirli bir göreve atanmayla vekil olur. Hiç bir öğrenci onun yanına gidip müsaadesini almadan odasında oturamaz. Eğer öğrenci bir suç işlerse ona şikâyet edilir. Bir imtihan meclisi oluşturulduğunda o meclisin başı odur. Velhasıl öğrenci ve müderrislerin odak noktası ve sıkıntıları ile sevinçlerinin merkezidir. Söylenildiğine göre oradaki öğrenciler on iki binden fazladır. Bu öğrenciler şeyhlerinin yanında halka şeklinde okurlar ve onların yanlarına gittiğimde onları ihmalkâr ve gevşek gördüm. Belki de ders çoğu uyuklar halde veya hayaller çölünde uyuklarken bitiyordu. Şeyh ise ortalarında yaklaşık bir diz boyu yükseklikte bir kürsü üzerindedir. Ellerin arasında ise üzerine kitaplarını koyduğu ve belki de olay kızıştığında ona vurduğu ve dersin harareti şiddetlendiğinde tokatladığı sedefle işlenmiş bir tahta vardır. Müderrislerin çoğu son derece kibirli ve bencildir. Ve eğer görevden alınma korkusu olmasaydı kendilerini ibadet edilecek ilah olarak ilan ederlerdi. Onların birinden fazlasında Hz. Ali hakkında iyi şeyler duymadım. Onlar Hz. Ali konusunda yeterince uzman olan yazarların aksineydi. Ve vaizler müderrislere kibirli bir şekilde bakıyorlar. Kadınlar dışında çoğu dinleyici gülüyor. Bir vaizi halkasında çok az görürsün. Bundan dolayı da vaiz rütbesi orada (İstanbul'da) tamamen düşmüştür... Vaizlerin çoğu da insanlarda mekân olarak yol yordam bilmez edepsizdir. Onlardan birçoğunu dinlediğimde onların vaazlarını faydasız ve hezeyan olarak gördüm. Bundan dolayı da onlar, bu vaazlarıyla dirhemler kazanıp biriktiriyorlar...*”⁵¹

İstanbul vaizlerinin durumlarını ele aldıktan sonra⁵² birçok vaiz hakkında bilgi

46 Bunlar; Eski Sadrazam Sârim Paşa, Serasker Rıza Paşa, Damad Halil Paşa, Cidde eski valisi Hasib Paşa, Musul eski valisi Ali Eşkar (Sarı) Paşa, Hidiv Muhammed Ali Paşa'nın damadı Mısırlı Kâmil Paşa ve Süleymaniye eski yöneticisi İsmail Paşa'dır. Bkz. A.e., s. 154-160.

47 Bunlar; Rumeli kadısı Arif Efendi, Nakibüleşrâf Tahsin Efendi, Bağdat eski kadısı Ahmed Şükri Efendi, Bağdat eski kadısı Tâhir Efendi, Mekke-i mükerrreme eski kadısı Tevhid Efendi ve ders vekili Şehirli Seyyid Hâfız Efendi'dir. Bkz. A.e., s. 160-171.

48 Bkz. A.e., s. 164.

49 Bkz. A.e., s. 168.

50 Bkz. A.e., s. 172.

51 A.e., s. 172-173.

52 A.e., s. 173.

vermiştir⁵³ ve { فَأَمَّا الَّذِينَ شَفَعُوا فِي النَّارِ ... } ayetindeki istisna ifadesine dair faydalı bir yazıya⁵⁴, ateşin son bulması ve cennet ile ilgili meseleye⁵⁵, ve { إِلَى اللَّهِ وَتَوْبُوا } ayetinin tefsirine⁵⁶ ve yakîn nakli delil faydalı mıdır değil midir meselesine⁵⁷ değinmiştir.

Bunların dışında bu eserinde İstanbul'da bir araya geldiği birçok tarikat şeyhi⁵⁸, kâtip⁵⁹ ve meşhur yabancı şahsiyetler⁶⁰ ile icazet verdiği⁶¹ birçok kişiye yer vermiş ve İstanbul halkı nazarında tarikat ehlinin itibarı⁶², Hâfız eş-Şirâzî'nin "Pîr mâ kefetî'l-beyt" sözüne⁶³ ve Arnavut ile Çerkez kelimelerine dair bir söze⁶⁴ değinmiştir.

Ayrıca kitabın sonunda Abdulğani Efendi el-Cemîl, Ömer el-Fârûkî, Abdulğaffâr el-Ahras, Ahmed İzzet Paşa el-Fârûkî, Molla Habîb el-Kervî, Bağdat Müftüsü ez-Zehâvî ve döneminin daha birçok şahsiyetiyle bazı yazışmaları⁶⁵ ile Şeyhülislam ile aralarında geçen ilmi ve edebi meselelere⁶⁶ yer vermiştir.

Sonuç olarak da el-Âlûsî'nin tefsirini vesile kılarak, içinde bulunduğu durumu İstanbul'a anlatmak üzere, 1267/1850 yılında çıktığı bu seyahat, hem kendisi, hem de ilim dünyası için önemli sonuçlara vesile olmuştur. Bu seyahati sayesinde Bağdat'ta görüştüğü eski dostlarıyla dostluklarını tazelemiş, yeni dostluklar edinmiş, baba dostlarıyla görüşmüş ve ilim âlemine ise; içlerinde birçok Osmanlı devlet adamının biyografisi ile Osmanlı Devleti'nin XIX. Yüzyıl'daki siyasi, sosyal ve dini yaşamından bilgiler ihtiva eden "Ğarâibu'l-İğtirâb", "Neşvetu'ş-Şemûl" ve "Neşvetu'l-Mudâm" olmak üzere üç kıymetli eser kazandırmıştır.

53 Bunlar arasında: Şeyh Yahya Efendi, Aksakalı İsmail Efendi, Dağistanlı Hüseyin Efendi ve Vadhinli Mu - tafa Efendi'dir. Bkz. A.e., s. 175-182.

54 A.e., s. 178.

55 A.e., s. 179.

56 A.e., s. 181.

57 A.e., s. 184.

58 Bunlar; Şeyh Nuri, Şeyh Hacı Arif, Şeyh Kudretullah Efendi ve Karğulu Bağdatlı Şeyh Abdullah'tır. Bkz. A.e., s. 187-190.

59 Bunlar; Akif Paşa ve Antepli Râşid Efendi'dir. Bkz. A.e., s. 192-199.

60 Bunlar; Şerif Muhammed b. İvaz, Abdulkadir Paşa Kemirkeci (Bağdat), Şeyh Tâhir Efendi el-Kudsî, Câbi diye meşhur Muhammed Efendi, Halepli Hacı Yusuf Bey, son olarak vali görevinde bulunan halep müftüsü Ta-kiyuddin Efendi, Abdulfettah en-Nakşibendî, Bağdatlı Veli Efendi b. Ömer Efendi'dir. Bkz. A.e., s. 200-208.

61 İstanbul'da icazet verdiği şahsiyetler; Alacalı Abdurrahman Efendi, Muhammed Efendi er-Râfi'i, Dağista - lı Muhammed ve Kadiri tarikatında Emîr Câva'nın amcası oğlu Muhammed Ğavs'dır. Bkz. A.e., s. 276-293.

62 A.e., s. 191.

63 A.e., s. 194.

64 A.e., s. 198.

65 A.e., s. 209-275.

66 A.e., s. 312-437.

KAYNAKLAR

Abbâs el-‘Azzâvî, **Târîhu'l-edebi'l-‘Arabî fi'l-‘Irâk II**, Matba‘atu'l-Mecme‘i'l-‘ilmîyi'l-‘Irâkî 1962.

Abbâs el-‘Azzâvî, **Zikrâ Ebi's-Senâ' el-Âlûsî**, Bağdat, Şeriketu't-ticâra ve't-tibâ'a, 1958.

Ebu's-Senâ' el-Âlûsî, **Ğarâ'ibu'l-iġtirâb ve nuzhetu'l-elbâb fi'l-zehâbi ve'l-ikâmeti ve'l-iyâbi**, Bağdat, Matbaatu'ş-Şâbender, 1327/1909.

Ebû's-Senâ' el-Âlûsî, **Neşvetu'l-mudâm fi'l-‘avdi ilâ Dâri's-Selâm**, Bağdâd, Matbaat Vilâyet, 1293/1876.

Ebû's-Senâ' el-Âlûsî, **Neşvetu'ş-şemûl fi's-seferi ilâ İslâmbûl**, Bağdâd, Matbaat Vilâyet, 1293/1876.

İbrahîm ed-Darrûbî, **el-Baġdâdîyûn: Ahbâruhum ve mecâlisuhum**, Bağdat, Matba'atu'r-râbita, 1958.

Mahmûd Şukrî el-Âlûsî, **el-Misku'l-ezfer fi neşri mezâyâ'l-karneyni's-sânî ‘aşar ve's-sâlis ‘aşar 1272/1856-1342/1924**, thk. Abdullah el-Cebûrî, 2 c., Beyrut, ed-Dâru'l-‘Arabîye li'l-mevsû'ât, 2007.

Muhammed Behcet el-Eserî, **A'lâmul-‘Irâk**, 2. bs., Beyrut, ed-Dâru'l-‘Arabîye li'l-mevsû'ât, 2002.

Muhammed Eroġlu, “Âlûsî, Şehâbeddîn Mahmûd”, **DİA**, C. II, İstanbul 1989.

Muhammed Mehdî el-Basîr, **Nahdatu'l-‘Irâkî'l-edebîye fi'l-karni't-tâsi‘ aşar**, Bağdat, Matbaatu'l-Meârif, 1946.

Tamer TEOMAN, 19. yy Seyyahlarına göre İstanbul'da İktisadi ve Sosyal Hayat, **Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Tarihi Bilim Dalı Yüksek Lisans Tezi**, İstanbul 2006.